

ORTAÇAĞ İSLAM DÜNYASINDA BANKACILIK FAALİYETLERİ

Banking Activities In The Medieval Islamic World

Ahmet N. ÖZDAL*

Özet

“Cehbez” ve “sarraf” kavramları birbirlerine çok benzerler ve ortaçağda bankacılık faaliyetlerini bu iki kurum yürütmüşlerdir. Üstlendikleri işler göz önüne alındığında, bu oluşumların modern bankacılığın ilk nüvelerini teşkil ettikleri rahatlıkla anlaşılır. İslam uygarlığında paranın geniş çapta kullanılması ve çok büyük bir alanda ticari faaliyetlerin sürdürülmesi bankacılığın gelişimini sağlamıştır. Aynı şekilde bankacılık faaliyetlerinin gelişmesi de para ekonomisi ve ticaretin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslam İktisadı, Ortaçağ Ekonomisi, Banka, Bankacılık, Faiz

Abstract

The terms ‘Cehbez’ and ‘sarraf’ are very similar to each other and these foundations performed financial activities during the middle ages. Considering their responsibilities undertaken, it is obvious that these are the origins of formations of modern banking. Using money widely and continuing trade activities in large areas in Islam civilization led to the development of banking. Similarly, the development of banking activities also supported the progress of money economy and trade.

Keywords: Islamic Economics, Economics of the Middle Ages, Bank, Banking, Interest.

GİRİŞ

Çalışma usulleri bankacılığı andıran bazı kurumların izlerine antik dönem Mezopotamya’sında, Arabistan’da, İran’da ve eski Çin’de rastlamak mümkündür. Ancak üstlendiği görevleri ve sistemliliği ile günümüz bankacılığının gerçek prototipleri ortaçağ İslam dünyasında ortaya çıkmıştır. Sistemin en önemli kıstaslarından birisi, kasadaki para / değerli metal ile onun kasadan çıkmadan el değişmesini, işlemlere sokulmasını sağlayan kıymetli evrakın dolaşımı olgusudur. Kıymetli kâğıtlarla ilgili ekonomi

* Yrd. Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen–Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ahozdal@gmail.com

deneylemlerinin yapılması ve para söz konusu olduğunda İslam medeniyeti bir laboratuvar gibi karşımıza çıkar. Müslümanlar, fethettikleri tüm bölgelerdeki yerel trampa sistemlerini hızla ve ani olmasa bile zamana yayacak biçimde para ekonomilerine dönüştürmüşlerdir (Özdal, 2015, s.9-10). Ayrıca Abbasîler döneminden itibaren bankacılık faaliyetlerini üstlenen iki kurum karşımıza çıkar: cehbezlik ve sarraflık.

Genelde aynı anlamda kullanılan iki müessese – cehbezlik ve sarraflık – ortaçağ İslam dünyasında, bir bankanın icra edeceği tüm fonksiyonları üstlenmiştir. Aslında daha doğru bir ifadeyle, bu iki kurum, günümüz bankacılığının öncülleri / selefleridirler. Sarraf, Arapça, harcamak anlamına gelen 'sarf' kökünden gelir ve terminolojide, farklı ayarlarda eski-yeni, yerli-yabancı, altın-gümüş pek çok farklı parayı birbirlerine dönüştüren, bu sırada oluşan fiyat farklılığından yararlanan meslek erbabı anlamındadır. Sikke eksikliği veya denksizliği, para değişimi için aracı olan bu kurumun değerini arttırmıştır (Serjeant, 1981, s.222-223). Cehbez kelimesi ise Farsçadan (Farsça *kehbed* = içinde maldan eritilen kap'tan) Arapçaya geçmiştir. Sözlük anlamı efendi, sahip, müdür, olduğu gibi adil tahlilci, iyiyi kötüden ayıran kimse olarak da geçer (Yeniçeri, VII, s.222). Yani analizcidir, altının saflığını analiz eder, belki piyasa analizcisi gibi bir anlamı da vardır. Cehbezler, daha sonradan ortaya çıkmışlardır, daha geniş çapta çalışır ve faaliyetleri ile sık sık yarı resmi bir hüviyete bürünür. Ayrıca sarraflıkta paranın mübadelesi söz konusudur, başlı başına bir meslektir. Cehbezlik ise doğrudan doğruya "bankacılık" ile eşdeğerdir. Cehbezlerin çoğu tüccarlıktan bu işe girmişlerdir, sarraflar ise hep sarraflardır. Yine de cehbezlerin ve sarrafların faaliyet alanları, sınırları belli olmayacak biçimde birbirine karışır (Cahen, 1989, s.81).

Abbasîler döneminde, ticaretin gelişmesine paralel olarak sarrafların (diğer bir adlandırma ile *sarraflar*) aşağıdaki üç faaliyeti yürütmeye başlamaları, onları bankacı olarak adlandırmamızı haklı kılmaktadır. Çünkü bu üç faaliyet, modern bankacılığın tüm unsurlarını içerir:

- Borç verme
- Emanet para kabul etme
- Darphane ile halk arasında aracılık yapma

Bu kurumlar, yeni görev tanımlamaları ile, özellikle 10. yüzyılda iyice yoğunlaşmış ve yerleşmiş, 11. yüzyılda ise gelişmelerini tamamlamışlardır. Böylece ilk faaliyet sahaları günümüzün döviz büroları ile aynı olan, aynı zamanda günümüzde mevcut bulunan sarraflığı da kapsayan Ortaçağ sarrafları (ve cehbezler) şu işleri yürütüyorlardı: Altın ve gümüşün kurlarını belirleme; tedavüldeki paraları değiştirme, tahkik etme (Cahen, 1989, s.81); para kırpma, basma, içindeki maden oranlarının ayarlanması vb. maliye işlerinde hükümet ile birlikte çalışma; hükümet ile factoring uygulaması (vergi tahsilâtında, vergi toplamayı üstlenme karşılığında hükümete ön-nakit ödeme yaparlardı); maaş ödenmesi, savaş finansmanı gibi acil durumlarda hükümetin nakit ihtiyacını karşılama (faizle); büyük emirlerin, devlet görevlilerinin, paralarını işletme; faizle kredi verme (Yeniçeri, s.222-223); sigortalama işlemleri; takas ve gayrimenkul alım satımına aracılık etme; yatırımcılar için aracılık; para transferi (havale) ve muhafazası; kıymetli evrak tanzimi ve nakde dönüştürülmesi; büyük ölçekli ticari girişimlere finansman kaynağı olma (Durí, 1991, s.98-99; Hizmetli, 2012, s.244-253). Tüm bu fonksiyonların icra edebilmesinde cehbezin (veya sarrafların) elinde iki çok önemli koz vardır: Sermaye ve güvenilirlik. Cehbezliğe giden ilk yolda, kişinin büyük bir sermayeyi ortaya koyması ve insanların zihninde güçlü bir güven duygusu inşa etmesi gerekir. Bu inşa, cehbez adayının henüz ticaretin içerisinde faal iken başlar. Hilâfet Sarayı'nın acil nakit ihtiyaçlarında, bu cehbez adayı tacirin zengin ve güvenilir olması, borç alımı için kendisine müracaat edilmesini kolaylaştırır. Saraya, resmi makamlara veya halifenin şahsına borç vermek, cehbezlik sürecini başlatmıştır artık. Cehbez bu borcu, henüz toplanmamış vergiler üzerine ipotek koyarak verir. Sonra bu vergi toplama işini üstlenir, topladığı vergi gelirlerini derhal şeker kamışı yahut kumaş ticareti gibi büyük iş alanlarına yatırır ve Halife'ye Bağdat'taki kâr hanelerinde birikmiş paraları üzerinden senet verir. Böylece cehbez, bir seri kıymetli kâğıt oyunları ile saray-taşra arasında değer akışını sağlamış olur (Lombart, 2002, s.206). Cehbez, yatırımın karşılığını fazlasıyla alırken aynı zamanda "hükümete borç para veren" muteber bir kimliğin sahibi de olur. Hakkını verdiği bir itibar yönetimi stratejisi sayesinde diğer tüccarlar ve büyük devlet adamları, paralarını cehbeze emanet etmeye başlarlar. Bu sayede cehbezin elinde, işletmeye hazır yüksek miktarlarda para birikir. Asıl sermayesi şimdi belki de, toplam meblağ içerisinde yalnızca küçük bir oran olarak kalmıştır. Ama diğer yandan, büyük paralarla oynayıp işlem yaptığı için (oran olarak değil de miktar olarak) bu işten büyük kârlar elde etmektedir ve sermayesi de katlanarak büyümektedir. Güvenirliğini ve itibarını sürdürmek zorundadır. Hükümetin neredeyse yarı resmi bir konumda finansörlüğünü sürdürmek bu yüzden önemlidir. Bir cehbez, bu ayrıcalıklı konumunu terk ederse yahut terk ettirilmeye mecbur kalırsa, diğer yandan tüccarlar, hesaplarındaki paraları çekebilirler ve ticari işlemlerini onunla yapma hususunda eskisi kadar istekli olmayabilirler (Tenuhî, VIII, s.41-42). Kahire'nin birçok cehbezi ise, aynı zamanda ticari anlaşmazlıkları çözümlmek için yemin ettirilmiş 'adl' denen hakemlerdir (Mazaherî, 1972, s.371). Eğer bu cümleyi tersten okursak "bankerlerin çoğu, güvenirlilik, şan, itibar için, para ile, 'adl' denilen görevi satın almışlardır" anlamı çıkar. Güvenirliliği sağlamanın ve insanlar arasında *tefeci* alt-konumundan kurtulmanın bir yolu da bu işin yürütüleceği bir ofis açmaktır.

Sarraflar, gerek kendi güvenlikleri açısından, gerek diğer meslek gruplarında olduğu gibi gruplaşmalarının bir tezahürü olarak ve gerekse kontrollerin daha iyi yapılabilmesi amacıyla hükümetin bu tarzdaki yönlendirmesinin bir sonucu olarak, şehirdeki belirli bir alanda kümelenirlerdi. Bağdat'taki *Derb-i Avn*, Basra'daki *Halkatu Ashâbi'l-İyne*, İskenderiye'deki *Sûku's-Sarf*, Fustat'daki *Dâru's-Sarf* ve içerisinde 200 bankeri barındıran, İsfahan'daki *Kuy-i Sarrafân* böyle merkezlerden bazılarıydı (Makdîsî, s.311; Tenuhî, II, s.192; III, s.133; Durî, 1991, s.98; Goitein, 1967, s.238). Fustat'taki *Dâru's-Sarf* (Sarraflar Çarşısı) mensupları, Fatımîler döneminde, muhtesiplerin sıkı kontrollerinden bunalmışlar ve 972 yılında bir kargaşa çıkarmışlardı (Çelik, 2008, s.236). Sarrafların ve kuyumcuların buldukları bu sokak veya iş hanının konumu, şehrin en merkezindeki büyük caminin çevresinde yahut çok yakınında olurdu. Camiye yakın olmaları, güvenlik meselesinden başka, yaptıkları işin çevresel açıdan çok temiz olması, dükkânların ses yahut görüntü kirliliğinden uzak olmasıydı. Zaten en sık dükkânlar, sarrafların, kuyumcuların ve ıtriyaççılarınkilerdi. Sebebi ne olursa olsun dünya sevgisinin simgelerinden biri olan altın ile maneviyat merkezi olan caminin yan yana bulunması bir ironi gibi görünebilir. Ancak giriş bölümünde de vurguladığımız üzere mühim olan cepteki paranın kalbe girmemesidir, tıpkı sarraflardaki altınların o çok yakında bulunan caminin içerisine girememesi gibi.

Sarraflar en gelişmiş Bağdat olan kimi büyük ticaret merkezlerinde hesap açıp daha sonra hesap sahiplerinin talimatıyla bir hesaptan diğerine havale yapmaya başladıklarında, kendi mesleklerini bankacılığa dönüştürme yoluna girmiş oldular. Bu gelişmenin bir sonraki adımı ise aynı şehirdeki bir bankadan diğerine, daha sonra ise bir şehirdeki banka hesabından başka bir şehirdeki bankaya havale yapmaktı. Bu bankacılar, hem faizsiz cari hesapları hem de faiz ödenen ve bunun için paranın belli bir müddet hesapta tutulması gerektiren mevduat hesaplarını yönetmekteydiler. Faiz ödenen hesap modeli, hesap sahibinin parasını – geri çekme ihtimalini bertaraf ederek – kullanabilmeye olanak sağlıyordu. Bu sayede bankerler, uzun vadeli ve geniş çaplı ticari girişimlere yatırım yapabilmekteydiler. Bu dönemlerde bankalar, uluslararası ticarete paranın bir yerden diğerine transfer edilmesi görevini üstlenen en önemli geçiş noktalarıydılar. Aynı zamanda bankalar, para, muaccel senet (ibrazında ödenecek senet), *suftece* (uzak bölgelerde kullanılan kambiyo senedi), *havâle* (ödeme emri); *sakk* (çek) ihraç etmeye de yetkiydiler (Hobson, 2011, s.129). Bankacılar, kendilerine emanet bırakılan mevduatı koruma ve işletme karşılığında ücret aldıkları gibi, *suftece* benzeri değerli kâğıtların nakde çevrilmesi sırasında da belli bir komisyon alıyorlardı. Bu sebeple kendilerine cehbez veya sarraf denildiği gibi bazen simsar (aracı / komisyoncu tüccar) da denilmekteydi. Komisyon miktarı tüm kaynaklarda 1 Dinar'a 1 Dirhem oranında standardize edilmiştir. Para takasındaki değer kayıpları ise bankacının değil, müşterisinin hesabından düşürülürdü (Goitein, 1967, s.239).

Faizin dinen haram oluşunun bankacılığa daha çok İslam hâkimiyeti sahasındaki Yahudi ve Hıristiyanların yönelmelerine yol açtığı doğrudur. İspanya, Mısır ve Bağdat'ta özellikle çok sayıda Yahudi bankerler dikkat çeker (Mazaherî, 1972, s.154, 369). Ancak bu durum 10. yüzyıl ve öncesi için geçerlidir. Müslümanlar her dönemde ve her bölgede

bankacılık faaliyetlerinin içerisinde gayet faal biçimde yer almışlar, 10. yüzyıl ve sonrasında ise sektördeki yoğunluklarını diğer gayrimüslimlerin aleyhine arttırmışlardır. Bazı yerlere ise gayrimüslim bankacılar hiç girememişlerdi, Çin'in en kalabalık ve zengin liman kentlerindeki bankacılık faaliyetleri çoğunlukta Arapların elindeydi (Sédillot, 2005, s.158). Esasında Hint Okyanusu'nun tüm limanları ve Mozambik'ten Sunda Adaları'na kadar tüm ticaret kolonilerinde bu işi sadece Müslüman Arap tüccarlar yürütüyorlardı (Sédillot, 2005, s.159-160. Yalnızca, Hindistan'da 12. yüzyıldan başlayarak serüvenleri daha çok işitmeye başlayan *Caynacı bankerler* istisnalardan birini oluşturmaktaydı, Eagleton - Williams, 2011, s.185-186). Burada Sırafın (Fars asıllı) dürüst bankerlerini ve Basra şehrinin Sindli becerikli bankerlerini de hatırlamakta fayda var (Mazaheri, 1972, s.351, 371). Bankacılık faaliyetlerinde Karimî Tüccarlarının da çok özel bir yerleri vardı. Oluşturdukları *Reisü'l-Karimî* makamı ticareti denetlerken, aynı zamanda oluşturulan fonların uygun yatırımlara dönüşmesinde rol almıştır. Böylece onlar Mısır'ın para piyasaları üzerinde nüfuz kazanmışlar, hatta devlete de gerektiğinde kredi vermişlerdir (Fischel, 1958, s.163; Çetin, 2003, s.80; Utku, 2012, s.289). Akdeniz ticaretinde de ticaret ile bankacılık faaliyetlerini birlikte yürüten büyük Müslüman tüccarlardan bahsedilir. İbn Cübeyr, Dımaşk Şehri'nin iki büyük tüccarından bahsederken onların bir nevi bankacılık sistemi ile çalıştıklarını anlatmaktadır (İbn Cübeyr, s.230). 14. yüzyıl başlarında İskenderiye'sinde bir tüccar, ticaret ile uğraşırken aynı anda bir leasing işletmesini yürütüyor diğer yanda hazineye borç para verme ve kefil olma şeklinde bankacılık faaliyetlerine dâhil oluyordu (İbn Battuta, I, s.29). İslam'da faizi yasaklayan tüm hükümlere rağmen Müslümanlar bir dizi finansal araç geliştirdiler ve faizi üzerindeki yasaklama ne ticarete ne de bankacılığa engel oluşturabilirdi. İslam hukukçuları bu yasağın etrafında dolaşmanın çeşitli yollarını keşfetmişlerdi. Örneğin, altın olarak verilen borcun faizi gümüş olarak hesaplandığında bu işleme cevaz verilmekteydi. Oysa aynı faizin altın olarak ödenmesi şeriate aykırıydı (Özsoy, 1995, s.115).

Bey'ul-İyne ise, bazı kredi işlem türlerini kolaylaştırmak üzere başvuru olan bir başka hile-i şer'iyye (hukuki / şer'i çıkış yolu) idi. Bu uygulama, borç verenin herhangi basit bir malı borç alana veresiye yüksek bir bedelle satması, sonra dönüp, onu peşin olarak daha düşük bir bedelle satın alması şeklinde işlemekteydi (Durî, 1991, s.99; Saleh, 1986, s.9-32). Esas olarak "çifte satış" modeli üzerine inşa edilen böyle hukuk oyunları uzman hukukçularca pek hararetli benimsenmese de, en azından İslam hukukuna aykırı bulunmamıştı. Bu nedenle de ticari işlemlerde faiz kullanımının önünde aşılmaz engeller bulunmuyordu (Pamuk, 2000, s.84). Faiz oranları oldukça değişkendi. Genel anlamıyla Ortaçağ'da faiz oranları günümüze kıyasla daha yüksekti (Cipolla, 1993, s.69-72. Abbasî Halîfeliği'nde faiz oranları hakkında karşılaştırmalı bir çalışma için bkz. Goldsmith, 1987, s.69). Yine de dini hassasiyetler ve şüpheli durumlardan kaçınmak diye tanımlanan zühd olgusu, bu nevi hile-i şer'iyye yollarına pek prim vermiyordu. Faiz şüphesi, 13. yüzyıl Aden'indeki iki ortaktan dini bütün olanının ortaklık akdini bozmasına neden olmuştu (Eagleton - Williams, 2011, s.120). Başka bir deyişle bu ortak, ahlaken kirlenmekten korkup kendi sikkelerini öteki kişininkilerden ayırmaya özen göstermişti. Açıkça faiz işiyle uğraşanlar ise bu adetleri nedeniyle küçümseniyorlar ve ayıplanıyorlardı. Dinen haram oluşu ve mevcut devlet kanunlarınca yasaklanmış olmasından başka, hâkim

ananeye göre de faiz ile borç alanlar, ilerideki muhtemel zenginliklerine kendi elleriyle ket vurmalarından ötürü ahmak addediyorlardı (Sıbt İbnü'l-Cevzî, s.63-64). 1184 yılı Mayıs sonlarında Bağdat'ı ziyaret eden seyyah İbn Cübeyr bu şehrin esnaf ve tüccarını birbirlerine altın ile borçlandıkları için kınamıştı (İbn Cübeyr, s.159). Tarihçi İbn Kesîr, eserinin 25 Mayıs 1356 yılında Dımaşk'taki *Bâbü'l-Ferec* dışında dükkânlarına ve pasajların çok olduğu bir yerde çıkan yangın olaylarına değindiği sayfalarında, yangın yüzünden meydana gelen maddi hasarın 1 000 000 Dinar'ı aştığını belirtmişti. Dediğine göre naib Tengiz'in kızına ait Tavaşî adlı pasaj ile Emir Yelboğa ve Taz'a ait pek çok pasaj da tümüyle yanmışlardı ki bu pasajlarda fazlasıyla faizli muameleler, aldatma ve hile olayları cereyan ediyordu (İbn Kesîr, XIV, s.388). Bu son bilgiyi eserinde anması ile İbn Kesîr'in olaya "hak etmişlerdi" şeklinde yaklaştığı anlaşılmaktadır.

Faizcilikle mücadele muhtesibin sorumluluğundaydı. Muhtesipler, sarrafları kontrol ediyorlar, onların faize bulaşmalarını ellerinden geldiğince önlemeye çalışıyorlardı. Sarrafların hileli ve faizli para muamelelerini örneklendirerek açıklayan Şeyzerî, onların bu işlere tevessül etmemelerini sağlamanın yolunun sıkı bir din ve fıkıh eğitiminden geçtiğini vurgular. Dolayısıyla bir muhtesip adayı öncelikle sarrafların fıkıh bilgisini yoklamalıdır (Şeyzerî, s.119-121). Ona göre, faizli alışveriş yahut caiz olmayan bir muamele yaptığı tespit edilen sarrafa ta'zir (şiddetle azarlama) cezası verilmeli, gerekirse çarşıdan da uzaklaştırılmalıdır (Şeyzerî, s.119). Burada, ortaçağ İslam dünyasının çok özel finans konuları olan ve insanların borçlanma ihtiyaçlarını karşılamaları için kurulmuş olan para vakıflarını da hatırlatmak yerinde olacaktır. Para vakıflarının çalışma usulleri, faiz hassasiyeti nedeniyle devamlı sorgulanmıştır. Ama sayısız girişimcinin, ihtiyaç duydukları kredi desteklerini bu vakıflar sayesinde elde ederek ticaret hayatlarını sürdürmüş olmaları tarihi bir hakikattir (Para vakıfları hakkında bkz. Kurt, 1996). Elimizde 1298 senesine tarihlenen ve Amasya'da şer'i bir mahkeme tarafından düzenlenmiş, faizle para ikrazına dair bir belge de bulunmaktadır (Turan, 1952, s.251-260, senetin Türkçe çevirisi için bkz. aynı eser, s.259-260).

SONUÇ

Her ne kadar bankacılığın temellerinin geç ortaçağda İtalyan kentlerinde atıldığına dair bir fenomen bulunsa da, gerçekte, İslam dünyasında bahsedilen dönemlerden birkaç yüzyıl öncesinde bankacılık kurumu sarraflık ve cehbezlik adı altında oluşmuştu. Üstelik bu haliyle sarraflık ve cehbezlik müesseseleri, daha sonraki yüzyılların İtalyan bankacı ailelerine, Tapınak şövalyelerinin çalışma tarzına yahut Yahudi toplumuna ait bazı oluşumlarına kıyasla çok daha gelişmiş ve sofistike yapıları. İslam toplumu, faiz yasağının da birkaç farklı biçimde –çevresinden dolanarak– bankacılık için engel teşkil etmemesini sağlamışlardı. Sarraflık, cehbezlik ile yine bunlara benzer faaliyetler üstlenen reisü't-tüccarlık kurumu ve para vakıfları, ortaçağ İslam dünyasında imalat ve ticaretin gelişiminde lokomotif görevi üstlenmişlerdi. Çünkü para yatırma / işleme, havale yapma gibi işlemlerin yanı sıra girişimcilere kredi verme işini de icra edenler, bu kurumlardı.

KAYNAKLAR

- Cahen, Claude, "Ekonomi, Toplum ve Müesseseler", (Çev. Ufuk Uyan), *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti* (The Cambridge History of Islam) içerisinde, İstanbul 1989, 61-84.
- Cipolla, Carlo M., *Akdeniz Dünyasında Para, Fiyatlar ve Medeniyet*, (Çev. Ali İhsan Karacan), İstanbul 1993.
- Çelik, Aydın, *Fatımiler Döneminde Kahire Şehri*, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2008.
- Çetin, Altan, "Memlûkler Devrinde Kârimî Tüccarları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22 (35), Ankara 2003, 71-87.
- Durî, Abdulaziz, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, (Çev. Sabri Orman), İstanbul 1991.
- Eagleton Catherine - Jonathan Williams, *Paranın Tarihi*, (Çev. Fadime Kahya), İstanbul 2011.
- Fischel, Walter J., "The Spice Trade in Mamluk Egypt", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Volume: 1, Leiden 1958, 157-174.
- Goitein, Shelomo D., *A Mediterranean Society I, Economic Foundations*, Berkeley, 1967.
- Goldsmith, Raymond W., *Premodern Financial Systems: A Historical Comparative Study*, Cambridge Univ. Press), 1987.
- Hizmetli, Mustafa, *Tarihte Şehir ve Pazar*, Ankara 2012.
- Hobson, John M., *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, (Çev. Esra Ermert), İstanbul 2011.
- İbn Battuta, Ebu Abdullah Muhammed Tancî, *Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr*, (Çev. A. Sait Aykut), *Seyahatname* I-II, İstanbul 2004.
- İbn Cübeyr, *Rihlet el-Kinanî*, (Çev. İsmail Güler), *Endülüs'ten Kutsal Topraklara - Seyahatname*, İstanbul 2008.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail İmâdü'd-dîn İbn Ömer ed-Dımişkî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Tarih* 1-14, haz. Mehmet Keskin, İstanbul 1994.
- Kurt, İsmail, *Para Vakıfları: Nazariyat ve Tatbikat*, İstanbul 1996.
- Lombart, Maurice, *İslamın Altın Çağı*, (Çev. Nezih Uzel), İstanbul 2002.

- Makdîsî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, (nşr. M. J. De Goeje), Leiden (E. J. Brill), 1906.
- Mazaherî, Ali, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, (Çev. Bahriye Üçok), İstanbul 1972.
- Özdal, Ahmet N., "Ortaçağ İslam Coğrafyasında Karşılaşılan Sıradışı Ödeme Araçları", *Current Research in Social Sciences*, C: 1, S:1, s.9-11, Aizonia Publishing, 2015.
- Özsoy, İsmail, "Faiz", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 110-126.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul 2000.
- Saleh, Nabil A., *Unlawful Gain and Legitimate Profit in Islamic Law: Riba, Gharar, and Islamic Banking*, Cambridge (Cambridge Univ Press), 1986.
- Sédillot, René, *Değiş Tokuştan Süpermarkete*, (Çev. Esat Mermi Erendor), Ankara 2005.
- Serjeant, Robert Bertram, "The Ports of Aden and Shihir", *Studies in Arabian History and Civilisation*, London 1981.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târihi'l-Ayân*, (Haz. Ali Sevim), *Makaleler - 2* içerisinde, Ankara 2005.
- Şeyzerî, Abdurrahman b. Nasr, *Nihâyetü'r-Rütbe fî Talebi'l-Hisbe*, (Çev.: Abdullah Tunca), İslam Devletinde Hisbe Teşkilatı, İstanbul 1993.
- Tenuhî, Ebu Ali el-Kadı Muhassin, *Neşvâru'l-Muhâdara ve Ahbâru'l-Müzâkere*, 1-VIII, (thk. A. Salici), Beyrut (Dârü's-sadr), 1971-1973.
- Turan, Osman, "Selçuklu Türkiyesi'nde Faizle Para İkazına Dair Hukukî Bir Vesîka", *Bellekten*, XVI(62), Ankara 1952, 251-260.
- Utku, Nihal Şahin, *Kızıldeniz – Çöl, Gemi ve Tacir*, İstanbul 2012.
- Yeniçeri, Celal, "Cehbez", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 222-223.